

עיונים בלשון העברית לתקופותיה

העורך

חיים א' כהן

האקדמיה ללשון העברית

תוכן העניינים

ה	עם הספר
ט	פתח דבר
	אלכסיי (אליהו) יודיצקי
1	על התקנת המקרא במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית: תיקונים והגהות
10	משוגות מסורה בכתב יד לניגוד למקרא
22	באיזו לשון חכמים עוסק המחקר?
49	כיוונים חדשים בחקר לשון חז"ל
57	חלקן של מסורות הלשון במחקר לשון חז"ל
74	מסירת לשון חכמים: מרכז ופריפריה
	העדויות ממסורת אשכנז במילון של מור שמש
96	אליעזר בן-יהודה ותרומתן לחקר המסורת
	פירוש רש"י לתלמוד במפעל המילון ההיסטורי:
120	רשמים ראשונים
	אוצר המילים ב"ספר הכוזרי" בתרגום יהודה אמיר געש
	אבן תיבון: הבדלים בין הנוסח המקורי לנוסח המהדורות המודפסות
140	התגבשות סגנונו של עגנון על רקע עמדתו הספרותית והאידאולוגית
155	עגנון: בין לשון לימודים ללשון עמו
170	ברכה דלמצקי-פישלר
190	מ"ם המניעה במורשתו הספרותית של ש"י עגנון
	אבי שמידמן

עגנון: בין לשון לימודים ללשון עמו

ברכה דלמצקי-פישלר

במשך למעלה משלושים שנה ניהלו ש"י עגנון והבלשן והפילולוג חנוך ילון חליפת מכתבים.¹ במכתביו שיתף חוקר העברית העתיקה והישנה את ידידו הסופר בסוגיות מחקריו והשיב לשאלותיו המלומדות, ובעיקר נענה לבקשותיו לקרוא הגהות ומהדורות ולהעיר לגופם של מילים וענייני דקדוק. ילון הוסיף למכתביו רשימות של הערות בציון מראי מקומות ובהן תיקונים, פסיקות והמלצות מנומקות.

את המכתבים עצמם פרסמתי במהדורה מוערת ב"קובץ עגנון" ב,² אבל מקוצר היריעה לא נדפסו איתם הרשימות הנספחות והן לא ראו אור במלואן וכסדרן. רק כמה הערות יחידות עמדו במרכז מאמרים ספציפיים בנושאים מאפיינים בסגנונו של עגנון.³ מרשימות אלה בחרתי את הדוגמאות למאמר זה. עיון במבחר ההערות והשוואת מהדורות סיפורי עגנון העוקבת אחריהן מלמדים על יחסם של ילון ועגנון, איש איש ממקומו, הן ל"לשון לימודים" הן ל"לשון עמו".

בספרה "אוהבים מוכי ירח" הרחיבה אילנה פרדס את הדיבור על העניין הרב שגילה עגנון בחבריו המלומדים ועל יחסו הדו-ערכי לעיסוקם האקדמי. עגנון, היא כותבת, "אמנם לועג ליומרות המדעיות לאובייקטיביות, אך הוא גם מוקסם מעוצמתן של תשוקות מחקריות, בעיקר כאשר הן נוגעות בשאלות אסתטיות".⁴ היא גם מביאה מדברי גרשם שלום: "הריכוז המוחלט וחסר התוחלת שלהם בנשואי עיוניהם הילך עליו קסם אפל, כפי שבא לידי ביטוי בכמה דמויות מפתח בסיפוריו".⁵

1. והם שמורים במחלקת הארכיונים שבספרייה הלאומית, בתיק 0291 05 1270.

2. פישלר, חליפת המכתבים.

3. פישלר, ההישנות; הנ"ל, יחסו; הנ"ל, תמורות; ועוד.

4. פרדס, אוהבים, עמ' 103. תשומת לב מיוחדת ניתנה בספרה לשלמה דב גויטיין, המזרחן וחוקר

הגניזה, שכתב מאמרים על סיפורי עגנון ואף ניהל עימו חליפת מכתבים ממושכת.

5. שלום, אחרון הקלסיקאים, עמ' 289.

אבל לפרשת היחסים של עגנון עם חבריו המלומדים יש עוד היבט, והוא נגלה בחליפות המכתבים הממושכות והסדירות שניהל עימם.⁶ בצורת התקשורת הזו הם לא שימשו בצלמם ובדמותם חומר ספרותי להפקת "דמויות מפתח בסיפוריו", אלא היה להם תפקיד פעיל כמי שהפיקו חומרים מתחומי מחקריהם ושיתפו בהם ביד נדיבה את חברם היוצר. למשל במכתביהם של אברהם יעקב בָּרוֹר ההיסטוריון והאתנוגרף⁷ ושל חנוך ילון הבלשן והפילולוג.⁸ מקריאה בהם נקל להבחין בכמה מסירות והתמדה הרעיפו על עגנון משפע ידיעותיהם, לפעמים בתגובה לקריאה בסיפוריו ולפעמים לבקשתו המפורשת, ואיך הוציאו עצמם מן "הריכוז המוחלט" המאפיין את העיסוק המדעי ונפנו מ"נשואי עיוניהם" כדי לסייע למעשה האומנות שלו.

מן המכתבים ניכר שהיחלצותם לטובת כתיבתו האומנותית הייתה בעיניהם שליחות. הם ראו בעגנון דמות מופת, וגם את המופת שמעבר לדמות החיה, והוא נחשב בעיניהם כחסד וכמתת לספרות העברית ולתרבות היהודית. "קנין יקר לעמנו לדורותיו",⁹ הכתיר בָּרוֹר את עגנון, הן במילים אלו הן במילים רבות כיוצא בהן. וילון חרז: "בוז תבוז לקטנות / אל תשת לבך / הן גדולות ונצורות / יעלה יד עטך".¹⁰

התגייסותם של חבריו למפעלו הספרותי ניתנת להסבר בהכרה בשתי הנחות יסוד: האחת היא נחיתות המדע ועליונות הספרות היפה: זה תגליותיו של היום מערערות את אמיתותיו של אתמול וזו אמיתותיה עומדות במבחן הזמן ואינן בטלות בפני חידושו. הנחת היסוד השנייה היא ההכרה בתועלתו של המחקר המדעי לספרות היפה, ובהזדקקותה של זו לפירותיו של זה. ואם נראה שלכאורה עומדות הנחות אלה בסתירה מעיקרן, לאמיתו של דבר הן משלימות זו את זו השלמה מלאה: ההכרה הראשונה היא ההניעה להכרה השנייה, ומשתייהן נגזרת השותפות המפרה בין התחומים – האומנות והמדע – ההכרחית לקיומם של ספרות מופת בימינו.

את ההנחה הראשונה ביטא בחדות בָּרוֹר כשהציג את הספרות, אגב הפניה לברכת משה,¹¹ כ"מגר [כך!] שמים מָטֵל" ואת "ספרי המחקר הנפסלים במשך הזמן על ידי תגליות ומחקרים חדשים" כ"פרי רביצת תחת' שקרנית".¹²

6. חלקן אצור בארכיון עגנון שבמחלקת הארכיונים בספרייה הלאומית וחלקן בארכיונים אחרים (למשל מכון גנזים).

7. השמורים במחלקת הארכיונים שבספרייה הלאומית, בתיק 05 1270 0142.

8. ראו לעיל, הערה 1.

9. מכתב ממוצ'ש אור לז' במנ"א [=במנחם אב] תשכ"ו (לעיל, הערה 7).

10. השיר השלם פורסם בתוך פישלר, חליפת המכתבים, עמ' 237–238, וכלול בתיק הנוצר בהערה 1. ראו להלן הערות 13, 17.

11. דברים לג 13.

12. בָּרוֹר, רש"י עגנון, עמ' 426 (וראו סוף הפוסק בדברים שם).

ממכתבי חנוך ילון הבלשן, שהם עיקר עניינו של מאמר זה, אולי לא משתמעת עמדה מפורשת שכזאת, אבל היא נשמעת בתשובתו המחורזת להקדשה "לנשיא נשיאי המדקדקים" שכתב עגנון בפתח העותק של "תמול שלשום".¹³ וכך השיב ילון: "חרוזיך בבישנות קראתי ואלון / אי לבלשנות / שנשיאה ילון / ולחנוך אבוי / שחלקו במדקדקים / אבוי ואוי / והדברים עתיקים. / לא מיטב השיר / אבל לבי רוגש / מוטב אהיה כבעיר / ולא אעסוק בדגש [...]"¹⁴.

עם כל זה אין להרהר אפילו רגע כמימרא שבָּרור וילון לא הכירו בערך פועלם המחקרי או בתועלתו לספרות. גם לכך נתן ברור ביטוי: "היות ובידי מפות ובקי אני במקצת בחכמת הפרצוף של פני הארץ, היתה לי לפעמים הזכות להיות לעינים לגיבורי [של עגנון] בדרך בה ילכו".¹⁵ בדברי ברור נשקפת גאווה כפולה: "בקי אני", משמע בתחומי האקדמי;¹⁶ "היתה לי הזכות", משמע לסייע לעגנון באמצעות בקיאותי. אין צריך לומר שגם עגנון הכיר בבקיאותם ובתרומתם כעולה מרבים ממכתביו וגם מהקדשתו לילון: "לנשיא נשיאי המדקדקים / ר' חנוך ילון / הפותח לנו בכל תיבה צוהר וחלון".¹⁷

השקעתם שהשקיעו וטרחתם שטרחו הציבו אותם אפוא איש בתחומו ואיש לפי מזגו במעמד של שותפים למעשה של תרבות מן המעלה הראשונה. אבל לא הרי היסטוריה כהרי לשון. ליצירה הספרותית ההיסטוריה היא על פי רוב תוכן, ואילו הלשון היא לה פרקטיקה וטכניקה, ואם יש בלשון גם מסר הריהו באותו מובן שבביטוי הידוע: "המדיום (או הכלי) הוא המסר".¹⁸ הערות הלשון אינן עומדות למבחן האמת ואין להן אותו תוקף שיש לעובדות ההיסטוריות (עד שיופרכו), אלא הן פסיקות והמלצות ועמדות המוצגות לבחירה לפני הסופר ששיקוליו הם גם שיקולים של טעם וצורך ספרותי. עם זה לפסיקה ולמחקר הלשוניים שמצאו את ביטויים הלשוניים בהערות של ילון היה תוקף מסוג אחר על האומן היוצר ששאף בעצמו להיות סופר קלסי, והוא התוקף שמאצילה לשון מופת עתיקה המשתבחת ומתעשרת ממחקר הלשון ומחשיפת רבדים קדומים של מסירה והעתקה. המפגש בין חקר לשונות העבר ובין תחייתן כשפת ספרות מודרנית בזמן הזה עומד אפוא בבסיסן של הערות הלשון לסיפורי עגנון, והן עדים נאמנים להכרה שחלקו המתכתבים בחשיבותו של שיתוף הפעולה בין חוקר לאומן ובתועלתו לגיבושה של לשון מופת ספרותית.

13. את ספרייתו של ילון רכשה האקדמיה ללשון ובתוכה גם עותק "תמול שלשום" ששלח עגנון לילון. ראו פישלר, חליפת המכתבים, עמ' 226–227 הערה 8.

14. ראו הערות 10, 13.

15. ברור, 50 שנה, עמ' 15.

16. "במקצת" היא המעטה אירונית.

17. פישלר, חליפת המכתבים, עמ' 236.

18. ואין הכוונה כאן לתיאורים מטא-לשוניים בטקסט עצמו המתארים את לשון הדובר.

"עשה עמי חסד", כתב עגנון לקראת ראשית הדפסתה של מהדורת ברלין של כל כתביו, "ובדוק נא את דפי ההגהה והאר עיני בהערותיך היקרות".¹⁹ ילון בדק, העיר את הערותיו והוסיף: "הרי דפי ההגהה והערותי. חושש אני שמא יש בהן לפעמים מקולו של מורה שלבו גם בתלמידיו, ואתך הסליחה".²⁰

שלא כחששו מעמדת המורה המוטבעת בו, ילון מפעיל את סמכותו המדעית במשורה. לעיתים הוא מתלבט, והמלצותיו, הנתמכות בראיות מדעיות, אינן מובילות בהכרח להכרעה והן מלוות בלשונות כמו: "אין בידי להכריע",²¹ "ואיני קובע מסמרות",²² וגם "אצ"ל שלא באתי לפסול".²³ הוא מתנצל: "אני נוטה להחמיר שכן מדקדק אני",²⁴ ומפשר: "נ"ל שצדקת אעפ"י שהדקדוק מסייעני",²⁵ או "בעיני נראה [...] אבל רשאי אדם לכתוב עפ"י מקורות הנראים בעיניו".²⁶

מקורותיו הראשיים והמוצהרים של עגנון הם כידוע ספרות חז"ל על מסירותיה ונוסחאותיה מזה וספרי היראים לענפיהם ולרובדיהם ההיסטוריים מזה. תשוקתו נתונה ללשון כתב מופתית, מזוקקת ומדויקת, וחיבתו נתונה ללשון בלתי אמצעית ומשוחררת מכבלי הדקדוק המחמיר. מהערותיו של ילון נשקף יחסו למקורות אלה ולגילוייהם הספרותיים ביצירת עגנון, וזו גם נקודת המוצא למבחר הדוגמאות ולמיון. חילופי הנוסח מלמדים על מידת התקבלותן.²⁷

הדוגמאות נחלקות לשתי קבוצות. בקבוצה הראשונה (1–7) אין ההערות מדברות ב"סתם לשון חז"ל", אלא בבחנים כרונולוגיים, היסטוריים או גאוגרפיים שלה: דפוסים מול כתבי יד, נוסחאות ישנים מול מאוחרים, ונוסח בבל מול נוסח ארץ ישראל. ילון מציג חלופות, פרי מחקר וידע (לא רק שלו), לשאלות מן הנוסחאות המאוחרים והמקובלים המוטבעות בסיפורי עגנון ומוכרות לרוב דמויותיו, ובייחוד לרמות המספר.

19. מכתב מעש"ק חיי שרה (כ"ז במרחשון) תר"ץ (מכאן ולהלן ההפניות למכתבי ילון מכוונות לפרסומם: פישלר, חליפת מכתבים).
20. מכתב מיום א' בכסלו תר"ץ.
21. מכתב מיום כ"ח במרחשון תש"ט.
22. מכתב מיום י"ח בתמוז תשכ"ג.
23. שם.
24. מכתב מיום כ"ח במרחשון תש"ט.
25. הערות לאורח נטה ללון, תרצ"ט (לעיל, הערה 1). וראו להלן, הערה 77.
26. מכתב מיום ט' באדר א' תש"ג.
27. כאשר אין שינוי ממהדורה למהדורה יש להביא בחשבון הערות מאוחרות שבטלה ההזדמנות לשנות על פיהן, למשל "האש והעצים" משנת תשכ"ג שאין לו עוד מהדורה בחיי עגנון, או "אלו ואלו" תש"ב שילון העיר ללשונו בשנת תשכ"ג. זאת ועוד, מסיבות פרקטיות פעמים רבות התיקון מקומי בלבד, ובשאר ההיקריות של אותו עניין לשוני לא חל שינוי מן הנוסח המוקדם.

בקבוצה השנייה (מ'8 ואילך) נרשמות הסתייגויות מכמה נוהגי לשון בסיפורי עגנון שמקורם אינו מצוין בהערות או שהוא מכונה "ספרים" או "מקורות" בעלמא. אלה הם מן הסתם חיבורים רבניים, סיפורי חסידים, או בהכללה ספרי יראים. לדעת ילון יש לתקן אותם או לצמצם את השימוש בהם. לכאורה לפנינו עמדות השרויות בעימות: חירות המשורר כנגד משמעת החוקר. ואכן לפעמים מציב עגנון גבולות להתערבות חקר הלשון בספרות היפה, וילון מצידו משמש גורם מרסן כנגד יסודות שאינם עולים בקנה אחד עם הדקדוק (שלוש הדוגמאות האחרונות). אבל כפי שנראה לא הפסיקה עיקר, והידע המקופל בהערות בא להעשיר את אפשרויות הבחירה של הסופר ולא לצמצמן, ואין אחרונות מבטלות את הראשונות אלא חיות בצידן, כמו שאפשר להבחין בכמה דוגמאות. גישה זו גם תואמת את נטייתו של עגנון לגיוון ולמיצוי האפשרויות. זאת ועוד, לא אחת נראה שמילים ויסודות לשון הנקרים בסיפורים אינם אלא הזדמנות ועילה ללימוד משותף, כמין דו-שיח בין הטקסט הספרותי לטקסטים היסטוריים. ולפעמים תוצאותיו של הלימוד נגלות דווקא בסיפורים אחרים או מאוחרים.

מבחר דוגמאות

1. פנקסים/פנקסאות

עגנון: "קולמוס של לבלר בידו ופנקסים מעובים מונחים לפניו".²⁸
 ילון: לקמן אתה כותב "פנקסאות" וכך נ"ל. אני הייתי כותב "מעובות", פנקס בנוסחאות ישנים לשון נקבה, אפילו: "הפנקס פתוחה".²⁹
 לעניין צורת הרבים, עגנון כתב בדרך כלל פנקסאות בסיפוריו, והצורה פנקסים מצויה בספרים מאוחרים שלו. ולעניין המין הדקדוקי, דווקא גרסת ראשית כתיבתו של עגנון היא פנקס לשון נקבה: "פנקסאות מיוחדות".³⁰ אבל כבר בשנת תרצ"א³¹ הפך עגנון את מין הפנקס לזכר: "פנקסאות מיוחדים".
 ובאשר למקום שהערתו של ילון מכוונת אליו, אפשר שלפנינו השפעה ממקור אחר, שכן צירוף דומה מתועד באתולוגיה "ספר סופר וסיפור": "והוציא מתוך התיבה הסגורה שלו כמה פנקסים עבים".³²

28. האש והעצים, תשכ"ב, עמ' קח.

29. מכתב לעגנון מיום א' בתמוז תשכ"ב.

30. הכנסת כלה, תר"ף, עמ' 267.

31. הכנסת כלה, תרצ"א, א, עמ' פא (תשי"ג, עמ' סג).

32. ספר סופר וסיפור, תשל"ח, עמ' 434.

חרף המלצתו כתב ילון עצמו במהדורתו למשנה: ³³ "הפנקס פתוח", ונימק את החלטתו בהשתגרות הביטוי בציבור, אבל הוסיף: "אפשר ששגיתי וראוי לתקן". ³⁴

2. לוואי/לווי

עגנון: "כל דיבור ודיבור [...] הוסיף לו מין לוואי, לחזק בו את הדיבור". ³⁵
 ילון: "נ"ל שטוב לכתוב לווי חסר א', כך הוא בספרים ישנים מפני שיש שקראו לְווי ועד היום יש קוראים כך (תימנים) ואין לבלבלם". ³⁶
 ילון מכוון לכתיב הארץ ישראלי, כמו במילים שמיי, תניי, דמיי, הנבדלות בחסרון האל"ף או בהכפלת הו"ד מכתובן הבבלי. ³⁷
 עגנון תיקן לווי. ³⁸ כמו כן הוסבו הצורות לואי ולוואי ³⁹ לצורה לווי. ⁴⁰ גם בנובלה "והיה העקוב למישור" נכתב תחילה "שאין לך מקום בכל מדינות הקיר"ה שאין לו שם לואי" ⁴¹ ותוקן: "שם לווי". ⁴² התיקונים האלה השלימו את התמונה העקיבה שלפיה נשמרה ההבחנה בכתיב בין שני סוגי לוואי: מילת האיחול לעולם באל"ף, והדבר הנטפל (הנלווה) בלא אל"ף.
 ילון אף הוא קיים את אשר דרש וכתב במאמריו לווי. ⁴³ יוצא דופן הוא ספרו "הליכות שבא" שנכתב בשערו: "בצירוף הערות ודברי לואי". עגנון עמד מיד על התמיהה והחזיר את ההמלצה שלפנינו לפירעון לפתחו של המדקדק: "תמה אני עליך שכתבת לואי באל"ף. מקובל אני מפיו שאין כאן מקום לאלף. ואל תקפיד שאני בא בהערה קלה על מלאכה גדולה ונכבדה". ⁴⁴ להגנת ילון אוסיף שהסיבה היא כנראה אותה סיבה שמנעה את עגנון מלהיענות להמלצות ילון בדוגמאות 5–6 (צונין וכן יומן), ואין להקל ראש בכך.

33. אבות ג, ט.

34. ילון, פרקי לשון, עמ' 477. למין הדקדוקי בכתיבתו של עגנון ראו מנצור, עיונים, עמ' 61 ואילך.

35. אורח נטה ללון, תרצ"ט, המשך 81א (לביאור שיטת ההפניה למהדורה הזאת ראו להלן, הערה 77).

36. מכתב מיום ב' בשלח (=ט"ו בשבט) תש"ה.

37. בראשור, נשכחות, עמ' 101. הצורה לְוִי לא הייתה זרה בארץ באותם הימים: כותרת ספרה של מלכה ספיר "לפתנים" (תל אביב תרצ"א) לזותה בכותרת משנה "מֵאֲכָלִי לְוִי".

38. אורח נטה ללון, ת"ש, עמ' שכז (תש"י, עמ' 252).

39. שם, תרצ"ט, המשך 51א–ב.

40. שם, ת"ש, עמ' רו–רז (תש"י, עמ' 158, 160).

41. והיה העקוב למישור, תרע"ב, עמ' 25; מאז ומעתה, תרצ"א, עמ' קז.

42. אלו ואלו, תשי"ג, עמ' פה.

43. למשל ילון, פרקי לשון, עמ' 227 הערה 36, ועמ' 229.

44. מכתב מיום ב' בשלח (=ט"ו בשבט) תש"ה.

3. סומית/סומה

עגנון: "חוץ מיתומה אחת תינוקת סומית".⁴⁵

ילון: נשתבשנו, אנו האשכנזים, בהגיית סומָא, לפיכך אנו מגמגמים בצורת הנקבה. ספרדים הוגים סומִיא, ותימנים סומָה וכן בנוסחאות ישנים סומָה בה"א וכן סומים סומות. לנקבה סומָה (בה"א).⁴⁶

גם במשנה ניקד ילון כצורת בינוני בגזרת ל"י כדרכם של חיבורים ארץ ישראלים.⁴⁷ אצל עגנון צורת הזכר היא לעולם באל"ף, כנראה סומָא.

4. הוצרכו(ה)/צרכו

עגנון: "משנתקבלה העקדה למעלה שוב לא הוצרכוה למטה".⁴⁸

ילון: מגומגם. מוטב למ"ד (לה) במקום הה"א. ודע, שבמקום "ולמה הוצרכו לכך" (במסכת יומא) שברפוסים גורסים כי"י "צרכו". הרבה נמצא בכי"י "צרך" בניין קל. במקום "עד שיצטרך לבריות" (סוף פאה) – בכי"י "שיצרכו".⁴⁹

ילון מעלה שתי סוגיות: משלימי הפועל (מושא ישיר ועקיף) ובנייני הפועל (הופעל/התפעל/קל), ועדיפותו נתונה לבניין קל ויחסת למ"ד. עגנון הכיר כנראה גם את צורות האקוטיב מן הספרות הפרשנית: הוצרכו אותה והוצרכוה, אבל מחוץ לצורה החריגה הוצרכוה נהג בדרך כלל בסיפורי הופעל ביחסת הלמ"ד על פי דפוסים ספרות חז"ל כגון "אימתי הוצרכתי לכם ואימתי אצרך"⁵⁰ לכם.⁵¹ שני חילופים עשה עגנון בנובלה "והיה העקוב למישור" – בהשלמת הפועל ובבניין הפועל: "כשיצטרך העשיר אל חרס, ישבור כדו"⁵² < "כשיצטרך [...] לחרס ישבור כדו";⁵³

45. אלו ואלו, תש"ב, עמ' מח. "היתומה הסומית" ("די בלינדע יתומה") מגלמת את תחתית הסולם החברתי ב"ספר הקבצנים" של מנדלי (מנדלי, ספר הקבצנים, עמ' ק ועוד).

46. מכתב מיום י"ח בתמוז תשכ"ג, כלומר 21 שנים אחרי פרסום המהדורה. במכתבו הקודם מיום ט"ז בתמוז תשכ"ג כתב ילון: "רשמתי מעט מ'אלו ואלו' [כוונתו למהדורת תש"ב, ומספרי העמודים יעידו] אפשר שמוטב היה לפתוח כרך מאוחר יותר".

47. אבל שימר את הכתיב באל"ף. כתובות ג, ה (סומָא), גיטין ב, ה ועוד (סומָא).

48. האש והעצים, תשכ"ב, עמ' יח.

49. מכתב מיום א' בתמוז תשכ"ב.

50. קל? נפעל? ראו בסמוך.

51. סמוך ונראה, תשי"א, עמ' 188.

52. והיה העקוב למישור, תרע"ב, עמ' 11.

53. מאז ומעתה, תרצ"א, עמ' פו.

"ולכשהצטרכו לשמלה חדשה ואין התחילו משתמשים בבגדי שבת"⁵⁴ < "ולכשיצרכו לשמלה חדשה" [...]"⁵⁵.

אבל למעשה בסיפורי עגנון רגיל עוד יותר הנפעל, כגון "אם הרב עני ונצרך לבריות אין נותנים לו כדי חיותו"⁵⁶, והוא מתועד גם באנתולוגיה "ימים נוראים"⁵⁷: "עשירים שיצאו מן העולם בפחי נפש ונצרכו לבריות"⁵⁸. בסך כל הצורות האלה ממצה עגנון את נטיות הפועל צרך הזמניות בעברית הכתובה לרבדיה.

5. צוננין/צונן/צונין

עגנון: "ושותה חמין או צוננין"⁵⁹.

ילון: לשון חכמים צונין ולא צונן ככדפוסים אחרונים.⁶⁰

עגנון: "ולמחר מוצאים את החמין צונן"⁶¹.

ילון: "חמין" לשון רבים, "צונן" לשון יחיד. בנוסח' ישנים, נוסח ירושלמי תמיד צונין לשון רבים וכך ניסחתי, ועי' מבואי לניקוד המשנה. ואצ"ל שמותר "צוננין", נוסח הבבלי.

במבואו לניקוד המשנה כתב ילון שצונין היא "הצורה הישנה העיקרית, לשון רבים, [...] ומדת ההגיון דורשת להקביל ל'חמין' לשון רבים ולא לשון יחיד"⁶². ילון מסביר שם את התהוות הצורה צונין, וכן צונים, כהפולוגיה: הנו"ן נשמטה בגלל הנו"ן השכנה.⁶³ עגנון דבק בדרך כלל בגרסת הבבלי צוננים, אבל להצטרפות הלא־דקדוקית של חמין עם צונן המתועדת למן ספרות חז"ל יש ייצוג באנתולוגיות שלו ומעט גם בסיפוריו. צונין באה פעם אחת בלבד – בצירוף "כוס צונין": "ראויים היו כולם לכבדם בכוס צונין"⁶⁴. המקבילה ב"תמול שלשום" היא כוס צוננים/צוננין.⁶⁵ מקבילה

54. והיה העקוב למישור, תרע"ב, עמ' 14.

55. אלו ואלו, תשי"ג, עמ' עג.

56. סמוך ונראה, תשי"א, עמ' 41.

57. ההפניה לאנתולוגיה באה לאשש את ההנחה שעגנון הכיר את המילה או את התופעה הלשונית שמדובר בהן.

58. ימים נוראים, תרצ"ח, עמ' שסא.

59. תמול שלשום, תש"ו, עמ' 332.

60. מכתב מיום א' בתמוז תשכ"ב.

61. האש והעצים, תשכ"ב, עמ' עג.

62. ילון, מבוא לניקוד המשנה, עמ' 26; וראו הדיון כולו בעמ' 25–26, 63.

63. הסבר מפורט לגרסאות השונות והשתלשלותן ראו אצל ברויאר, פסחים, עמ' 48, 141 הערה 180. ותודה למרדכי מישור על הפניה זו.

64. עיר ומלוואה, תשל"ג, עמ' 290.

65. תמול שלשום, תש"ו, עמ' 130, 323, 446, 506.

אחרת המוכרת מספרי יראים היא יצור הכלאיים "כוס צונן": "בני אדם שאוהבים לשתות כוס צונן אליבא דריקנא",⁶⁶ והצורה המתועדת בבבלי (פסחים פח ע"ב): "כוס של צונן" (ושמא של צונן).

6. בנות יומן / בן יומן

עגנון: "בנות יומן? בנות יומן".⁶⁷

ילון: בן יומן. עפ"י דוגמאות שבידי⁶⁸ מלשון חכמים.

עגנון: "שפתאום בין לילה ירדו מנכסיהם".⁷⁰

ילון: צ"ל: בן לילה, והוא כמו בלילה, קיצור מן "בלילה אחד".⁷¹

במאמר בנושא זה מסביר ילון שבן לילה (המקראי) וגם בן יומו אינם שמות תואר דוגמת בן חורין, בן מות, אלא תוארי הפועל, ופירושם 'ביום', 'בו ביום', 'בו בלילה'.⁷² לפיכך התיבה בן מתקיימת גם כשמין הנושא נקבה או כשצורת הרבים שלו כצורת הנקבה כמו תינוקות. עגנון לא תיקן את הנוסח "בנות יומן", אבל תיקן את הכתיב בין: "שפתאום בן לילה וגו'".⁷³ חילוף מוקדם בכיוון הפוך חל בסיפור "בנערינו ובזקנינו". תחילה נכתב: "בן לילה נתעשר. בן לילה כיצר?",⁷⁴ ובכינוסו של הסיפור לכרך "סיפורי אהבים" שונה הנוסח: "בין לילה נתעשר בין לילה כיצר?".⁷⁵ נראה שחשש שהנוסח הנדיר בן יומן, כמו צונן שבדוגמה הקודמת, יש בו מראית עין של שיבוש או טעות דפוס לעין הקורא ההדיוט, ולכן נרתע מלתקן על פיהן.

66. תכריך של סיפורים, תשמ"ה, עמ' 9.

67. הגהות תמול שלשום הנושאות את החותמת "הגהה אחרונה", תש"ו, עמ' 322 (לעיל, הערה 1).

68. ראו בראשית רבה י, ד: "ואותו היום עשו פרות בן יומן" (תיאודור-אלבק, עמ' 77).

69. בשולי עלי ההגהה ל"תמול שלשום". לא צוין תאריך על גבי עלי ההגהה, אבל מאחר שהם נושאים את החותמת "הגהה אחרונה" יש להניח בביטחון שההערות של ילון בשוליהן נכתבו סמוך להדפסת הספר בשנת תש"ו. וכך תוקן למן המהדורה הראשונה של תמול שלשום.

70. בשעה אחת, תשט"ו-תשט"ז. סיפור זה התפרסם בשני המשכים ב"הארץ": ערב ראש השנה וערב יום כיפור תשט"ז, וכונס לעיר ומלואה, תשל"ג, עמ' 558-588. ילון קיבל מעגנון תדפיס מכורך של סיפור זה, ושמר אותו בתוך התיק הנושא את הכותרת "מאת עגנון ועל עגנון", השמור באקדמיה ללשון.

71. מכתב מן הימים בין כסה לעשור, תשט"ז.

72. ילון, בי"ת היחס.

73. עיר ומלואה, תשל"ג, עמ' 578.

74. בנערינו ובזקנינו, תר"ף, עמ' 87.

75. סיפורי אהבים, תרצ"א, עמ' קסג (על כפות המנעול, תשי"ג, עמ' שמג).

7. משאיל/משאל, השאלתי/שיאלתי

עגנון: "השאלתי עליו [=שאלתי עליו, התעניינתי בו] את אנשי בית המדרש".⁷⁶

ילון: מוטב הייתי משאל ואולי שיאלתי.⁷⁷

עגנון: "הקדוש ברוך הוא משאיל בנו, מה טיבם של אלו, למה לא באו".⁷⁸

ילון: כך בברכות ו' עמ' ב.⁷⁹ הגירסא בנוסחאות ישנים 'שואל בו' עיין דקדוקי סופרים. אבל אפשר גם משאל. איני זוכר היכן כתבתי⁸⁰ בעניין זה.⁸¹

כתיב הבינוני ביו"ד הוא דו־משמעי, ספק בניין הפעיל ספק בניין פיעל בכתב מלא שבמלא, אבל הנטייה בזמן עבר השאלתי אולי מלמדת שעגנון פירש גם את הבינוני כאילו הוא בניין הפעיל חד־משמעי. התיקון שיאלתי⁸² העביר את הפרדיגמה לבניין פיעל, מה שעולה בקנה אחד עם דעת ילון שהסתייג רק מן הכתיב אבל לא מן התצורה. עגנון דבק בצורה ביו"ד במקום השני ובעוד כמה מקומות שהייתה בהם זיקה טקסטואלית למקור התלמודי – כנראה כדי לקיים את התמונה הנאמנה שלו כמו שהכירה מדפוסיו: "כל הרגיל לבא לבית הכנסת ולא בא יום אחד הקדוש ברוך הוא משאיל בו כביכול לברר מה אירע לו".

שינוי גורף יותר במערכת הפועל חל בשורש ספ"ק. עגנון כתב תחילה: "ואביה של ריבה מספיק לו צרכיו",⁸³ ובעקבות המלצת ילון הוסרה היו"ד במהדורת ת"ש.⁸⁴ היקרות אחרת, "מספיק מזון לצבא",⁸⁵ לא תוקנה במהדורת ת"ש,⁸⁶ ותוקנה במהדורת תש"י.⁸⁷

76. אורח נטה ללון, תרצ"ט, המשך 749.

77. הערות ל"אורח נטה ללון" (לעיל הערה 1). "אורח נטה ללון" נדפס לראשונה בהמשכים יומיים בגיליונות "הארץ" בשנים תרצ"ח–תרצ"ט. ילון כיוון את הערותיו להדפסה זו ונראה שכתב אותן מדי יום ביומו (כלי ציון תאריכים). את ההמשכים סימן בספרות ואת העמודות באותיות.

78. אלו ואלו, תש"ב, עמ' רא.

79. בארכיון עגנון שמור פתק בכתב יד: "משאיל. עד שאתה משאיל על אבי שאל על אחי רש"י פסחים ב א". ראו מילון בן־יהודה, ערך שאל פיעל. למובאה ממסכת ברכות מעיר שם טורסיני בהערות שוליים: "הכוונה לפע' משאיל ולא להפעיל". וראו שם ההערה כולה.

80. אולי הכוונה להערה לצורה השאלתי ב"אורח נטה ללון".

81. מכתב מיום י"ח בתמוז תשכ"ג. ראו לעיל, הערה 46.

82. אורח נטה ללון, ת"ש, עמ' רא (תש"י, עמ' 154).

83. שם, תרצ"ט, המשך 114.

84. שם, ת"ש, עמ' סא (תש"י, עמ' 47).

85. שם, תרצ"ט, המשך 109ב.

86. שם, ת"ש, עמ' תמא.

87. שם, תש"י, עמ' 339.

גם במקרה זה הכתיב ביו"ד יצר בדרך האנלוגיה צורת עבר בבניין הפעיל, ועקב הערת ילון הוסבה הפרדיגמה לבניין פיעל ו"הספיק לו הקיסר מזונותיו"⁸⁸ תוקן לסיפק.⁸⁹

8. יאריך/יארון/יארך

עגנון: "שמה יאריך לו הזמן ויבוא לידי שעמום".⁹⁰

ילון: אולי מוטב שיארך. זוכרני במקום אחד שבכתבך שיארון. מניח אני שמצאת כך באחד המקורות. בדרך אנלוגיה אין לאסור, אבל נ"ל רחוק, שלא לפי טעמנו.⁹¹

צורת יאריך לא תוקנה במהדורה השלמה של "שירה",⁹² והיא מתועדת גם ב"ימים נוראים": "אמת לכשיאריך הזמן תהא הפרפרת טובה יותר",⁹³ ובלשון סיפוריו גם בלוויית ציון הזמן יום: "שהימים התחילו מאריכים",⁹⁴ "היום מאריך והולך".⁹⁵ אבל ילון מעלה עוד סוגיה, צורת הנטייה יארון⁹⁶ שזכר ממקום אחר. ואכן את המלצתו בעניין זה מקבל עגנון, ושנה לאחר ההערה ל"שירה" תוקן הנוסח המוקדם (במהדורות הראשונות של "אורח נטה ללון") "ואם תארון לו השעה יזמר זמירות",⁹⁷ והומר במהדורה השלישית לנוסח תארך.⁹⁸

אומנם את "טעמנו" מגייס ילון לדחיית הצורה יארון, אבל נראה שגם העדפת בניין קל, שאינה מנומקת במפורש, אף היא מקורה ב"טעם", אותו טעם הנגלה גם בלשון מנדלי בעיקר בתיאורי בעלי חיים בספרי "תולדות הטבע" שלו: יארך הזנב/ השער/הגוף (על פי מאגרים.⁹⁹ צורת ההפעיל יוחדה בלשונו לדרך התמיין "יאריך ימים" או כפועל גורם "יאריך האל ימין". לפי הנמצא באתר מאגרים, מנדלי הוא שהנהיג בספרות את הצירוף "ארכה השעה".¹⁰⁰ וכן כתב גם עגנון: "כיון שארכה לי השעה אמרתי לי אלך ברגל".¹⁰¹

88. שם, תרצ"ט, המשך 78.

89. שם, ת"ש, עמ' לט (תש"י, עמ' 30).

90. שירה, תש"ט, עמ' 226 (תשל"א, עמ' 28).

91. מכתב מיום כ"ח במרחשון תש"ט.

92. שירה, תשל"א, עמ' 28.

93. ימים נוראים, תרצ"ח, עמ' קג.

94. אורח נטה ללון, תש"י, עמ' 223.

95. עיר ומלוואה, תשל"ג, עמ' 576.

96. הצורה יארון מתועדת בבראשית רבה, סז, כתב יד וטיקן 30. ראו גם מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 754. עוד מובאות משל עגנון ועוד הערות משל ילון בנושא זה ראו פישלר, בין יפעל ליפעול.

97. אורח נטה ללון, תרצ"ט, המשך 131ב (ת"ש, עמ' תקלא). ילון כנראה מכווין למקום זה.

98. אורח נטה ללון, תש"י, עמ' 410.

99. לפי המאגר הנזכר ספרי מדע ורפואה אחרים מאותה התקופה אינם מקפידים בבחירת הבניין, פעמים קל ופעמים הפעיל.

100. ראו גם הרשומה "ארך והתארך" באתר האקדמיה ללשון העברית, hebrew-academy.org.il.

101. פתחי דברים, עמ' 172 ועוד.

9. זוודות/זוודים

עגנון: "הזוודות ריקות וכבדות".¹⁰²

ילון: מדוע הזוודות? בוודאי כך בספרים.¹⁰³

עגנון תיקן: "הזוודים ריקים וכבדים"¹⁰⁴ כגרסת המכילתא "וגם צדה לא עשו להם' מלמד שלא נטלו בידם זוודין לדרך".¹⁰⁵ צורן ריבוי "ות (גם לשם עצם זכר) הוא אחד מסממני לשון חז"ל שעגנון אימץ אל סגנונו, כמו "כללות ופרטות",¹⁰⁶ ולפעמים גם בשמות שאינם מתועדים כך בספרות חז"ל, כמו "והמרזבות והמזחילות"¹⁰⁷ ו"עומדים על הספסלות וצועקים בכח גדול".¹⁰⁸ במובאה האחרונה תוקן הנוסח: "עומדים על גבי הספסלים וקוראים בקול".¹⁰⁹

10. אפאה / אפתה

עגנון: "כשאפאה חלות לשבת אפאה פתין קטנים".¹¹⁰

ילון: קראתי את ספוריך ב"הארץ" ותמיהני על צורת "אפאה", ב"פ' ב' פעמים], בסיפור ד'. בוודאי מצאת כך באחד הספרים. אעפ"כ אין לכתוב כך ומצווה לתקן.¹¹¹

עגנון: "כשאפאה חלות לשבת אפאה פתין קטנים".¹¹²

ילון: אפשר שמצאת באיזה ספר צורה משובשת זו, ואין ספק, שצ"ל "אפתה".¹¹³

עגנון לא תיקן בפעם הראשונה, ודבק בצורה אפאה גם לאחר ההערה השנייה. עד כמה הייתה זו כוונת מכוון אפשר ללמוד מגלגולי הצורות שלה בסיפור "והיה העקוב

102. אורח נטה ללון, תרצ"ט, המשך 87א.

103. הערות ל"אורח נטה ללון". ראו לעיל, הערה 77.

104. אורח נטה ללון, ת"ש, עמ' שנה (תש"י, עמ' 271).

105. מכילתא דרשב"י יב, לט.

106. אורח נטה ללון, תרצ"ט, המשך 32א; שירה, תשל"א, עמ' 520: "כללים ופרטים".

107. תמול שלשום, תש"ו, עמ' 267.

108. אגדת הסופר, תרע"ט, עמ' 22.

109. מאז ומעתה, תרצ"א, עמ' רמא (אלו ואלו, תשי"ג, עמ' 143). המרת הנוסח "וצועקים בכח גדול" בנוסח "קוראים בקול" ועוד המרות כיוצא בהן והתפתחות הפרזיולוגיה ממהדורה למהדורה יידונו במקום אחר.

110. אל תבקש לעצמך יותר ממה שנותנים לך, תש"י.

111. מכתב מיום י"ג בטבת תש"י.

112. הסיפור כונס אל "האש והעצים", תשכ"ב, ומקום המובאה שם, עמ' קיח.

113. מכתב מיום א' בתמוז תשכ"ב.

למישור": תחילה כתב עגנון אפתה,¹¹⁴ אחר כך זנח אותה לטובת "היתה אופה",¹¹⁵ וגם את זו המיר לבסוף באפאה.¹¹⁶ צורות כמו אפאה (פעלים מגזרת ל"י הנוהגים כפועלי ל"א¹¹⁷) מקורן בפיוט והן נפוצות בספרי היראים, וגם בסיפורי עגנון נמצא כמותן: "שינה שלא מצאתי אתמול גבאה את חובה",¹¹⁸ "נזכרה בשאר כלים שיפים לזהרה ותלאה אותם בזרועותיו של אברהם",¹¹⁹ "עמדה וקלאה עדשים".¹²⁰ המובאה האחרונה תוקנה: "וקלתה".¹²¹

11. רוצית/רוצה

עגנון: "ואם רוצית מרת ב"ח שיהנה בנה מן החמה מוציאתו לחוץ".¹²² ילון: צורה זו כבר פגשתיה למעלה שנים או שלש פעמים. מפקפק אני, ושמה לא טוב להרבות בה.¹²³

סופית הנקבה ית בפועלי ל"י רגילה בכמה בניינים אבל אינה מקובלת בבניין קל. רוצית היא צורה נפוצה בספרות הפוסקים ומפרשי ההלכה, ומצאה את מקומה גם באנתולוגיה של עגנון: "ואם היא רוצית לעשות נר בשביל עצמה הרשות בידה".¹²⁴ אין תמה שב"אורח נטה ללון", שראשית פרסומו שנה לאחריה, מתועדים עוד שני מופעים של הצורה רוצית כפי שזכר ילון היטב: "היא יחידה ורוצית שבלילה יהא נדמה לה שאינה יחידה",¹²⁵ "אם צימוקים את רוצית בואי ואתן לך".¹²⁶ הצורה רוצית לא תוקנה והתקיימה בשתי מובאות אלה בכל המהדורות, אבל המקום הראשון (עילת הערת ילון), שאף הוא לא תוקן תחילה,¹²⁷ תוקן לימים רוצה.¹²⁸

114. והיה העקוב למישור, תרע"ב, עמ' 22.

115. מאז ומעתה, תרצ"א, עמ' קב.

116. אלו ואלו, תשי"ג, עמ' פב.

117. עוד לחילופי גזרות בסיפורי עגנון ראו פישלר, עגנון לשיטתו.

118. עד הנה, תשי"ב, עמ' צא.

119. שירה, תשל"א, עמ' 277.

120. מחמת המציק, תרע"ז, עמ' 72.

121. הכנסת כלה, תרצ"א, א, עמ' קסח (תשי"ג, עמ' קכט).

122. אורח נטה ללון, תרצ"ט, המשך 103ג.

123. הערות ל"אורח נטה ללון". ראו לעיל, הערה 77.

124. ימים נוראים, תרצ"ח, עמ' רג. אין הפניה חד־משמעית למקורה של מובאה זו, ואולי היא נטולה ממדרש זוטא רות: "בזמן שהבעל רוצה והאשה אינה רוצית או האשה רוצית והבנים

אינם רוצים" (א, ד).

125. אורח נטה ללון, תרצ"ט, המשך 78ד.

126. שם, המשך 86ד (תשי"ג, עמ' 270).

127. אורח נטה ללון, ת"ש, עמ' תיח.

128. שם, תשי"ג, עמ' 321.

12. אין/אינו

עגנון: "וסיפורי מעשיות אין מקובלים עליו".¹²⁹

ילון: אינם.¹³⁰

עגנון: "שהייתי להוט על דבר שאין מגיע לי".¹³¹

ילון: צ"ל שאינו. מדפיסי משניות "תיקנו" בהרבה מקומות "אין" ברוח הכבלי.¹³²

עגנון: "ביצים אלה אין עולות לי כלום".¹³³

ילון: אינן.¹³⁴

חסרון כינוי הגוף בשלילת הבינוני הוא תופעה תחבירית נפוצה למדי בתלמוד הבבלי עקב השפעת הדקדוק הארמי.¹³⁵ בתלמוד התופעה חלה רק על גוף זכר יחיד אבל כשהתגלגלה גם לספרות הרבנית ולסיפורי עגנון (והוז) כבר איבדה את הזיקה לארמית והתפתחה בדרכה שלה, מעבר לנמצא בתלמוד, גם לגופים האחרים, והפכה לסממן סגנוני.¹³⁶ בחילופי הנוסח אפשר לגלות חילופין לכאן ולכאן, אבל ככלל התופעה בירידה, וילון חוזר לנושא במילים מרגיעות: "חוששני שנפל עליך פחד תיקוני. ואני חוזר ואומר, שבעניין אין – אינו וכיוצא בו [...] לא נתכוונתי אלא כנגד ההפרזה, וכתבתי זאת בפירוש באחד הגליונות של ההגהה".¹³⁷

13. נזכר לי / זכרתי / בא לפני

עגנון: "הואיל ודיברו בספינות נזכרה לי ספינתי".¹³⁸

ילון: כרי [=כראי]¹³⁹ למעט בשימוש זה. מוטב אולי: זכרתי ספינתי.¹⁴⁰

עגנון: "נזכר לי המפתח".¹⁴¹

ילון: איני יודע מפני מה לא נראה לי כאן, שמא: בא לפני המפתח.¹⁴²

129. אלו ואלו, תש"ב, עמ' סב.

130. מכתב מיום י"ח בתמוז תשכ"ג.

131. אלו ואלו, תש"ב, עמ' קעט.

132. מכתב מיום י"ח בתמוז תשכ"ג.

133. הגהות תמול שלשום (לעיל, הערה 1), עמ' 322.

134. הערה על גבי עלה ההגהה בלי ציון תאריך. וכך תוקן בתמול שלשום.

135. להסבר התופעה ראו ברויאר, הבינוני הנוטה.

136. ראו פישלר, שלילת הבינוני.

137. מכתב מיום כ"ה בתשרי תש"ו.

138. אורח נטה ללון, תרצ"ט, המשך 76.

139. לשאלת הכתיב ראו לעיל, לווי/לוואי.

140. הערות ל"אורח נטה ללון". ראו לעיל, הערה 77.

141. אורח נטה ללון, תרצ"ט, המשך 119ד.

142. הערות ל"אורח נטה ללון". ראו לעיל, הערה 77.

עגנון אימץ את שני הפתרונות המוצעים: "זכרתי ספינתי"¹⁴³ ו"בא לפני המפתח".¹⁴⁴ במקרא נזכר או נזכר לפני (סכיל). בספרות היראים השתגר נזכר לו (ה)דבר – אולי בהשפעת הבינוני הפעול זכור לו (ה)דבר (הנבדל מן הנפעל האינגרסיבי) – והוא נפוץ למדי גם בסיפורי עגנון,¹⁴⁵ ולעולם הנושא מיועד בו. כמה דרכים ליידוע, למשל כינוי שייכות דבוק: "נזכרה לי אשתו שממתינה לו"; "אף על פי שנזכרה לי מיתתי לא הייתי עצב"¹⁴⁶ או מילות רמז במובאות אחרות: "נזכר לי זה שקיצץ בשמחתי ונעצבתי";¹⁴⁷ "נזכרה לי אותה מלה שנתלבטתי בה אמש".¹⁴⁸ במהדורה מאוחרת תיקן עגנון את הנוסח: "וזכרתי מלה שנתלבטתי בה אמש".¹⁴⁹ עם השינוי, שהפועל הסביל בו התחלף בפעיל והנושא הפך למושא, איבדה התיבה מלה את היידוע שגולם במילת הרמז אותה.

התבנית הסבילה אינה לטעמו של ילון, שהציע מבנה פעיל – בין שהנושא התחבירי הוא הסובייקט הזוכר ("זכרתי") בין שהנושא התחבירי הוא אובייקט ההיזכרות ("בא לפני המפתח"). הצד השווה לשתי הערותיו שאין בהן פתרון בדמות נפעל פעיל, בנוסח "נזכרתי במפתח" או "נזכרתי לספינתי". התשובה לתמיהה נמצאת במאמרו של ילון "נזכר דבר, נזכר בדבר, נזכר לדבר",¹⁵⁰ שמובע בו פקפוק בטיבן של הגרסאות המקובלות של המדרש והתלמוד (בסיפורי עגנון הרבה "נזכר בדבר"¹⁵¹ וגם מ"נזכר דבר" לא הניח ידו).

מהלך חייהן של לשונות מופת הוא דיאלקטי ודינמי. כך מלמדים אותנו חוקרי התרבות האירופית:¹⁵² יצירות המופת, הם טוענים, קנו את מקומן בקנון לא רק בשל אופיים האוניברסלי של תוכניהן, אלא גם, ואולי בעיקר, בשל התפקיד שמילאו כמופת לשוני: הן נלמדו במערכת החינוך על-פה, הועתקו, ושימשו אמצעי להקניית

143. אורח נטה ללון, ת"ש, עמ' לב (תש"י, עמ' 24).

144. שם, עמ' תפז (תש"י, עמ' 374).

145. במאגר המילון ההיסטורי מתועדת התבנית גם בכתבי אהרן ראובני, משה סמילנסקי ויצחק שמי.

146. אורח נטה ללון, תש"י, עמ' 402; שם, עמ' 61.

147. הרופא וגרושתו, תש"א, עמ' 186; על כפות המנעול, תשי"ג, עמ' תעח.

148. אורח נטה ללון, תרצ"ט, המשך 115ד.

149. שם, ת"ש, עמ' תעא (תש"י, עמ' 362).

150. ילון, פרקי לשון, עמ' 40–41.

151. כמשפט שנוסף במהדורת תש"י הניח עגנון בכפיפה אחת את שני שימושי הנפעל: "נזכרו לי כל הצרות שבאו עלי, ומתוך צרותי נזכרתי באחיו שנהרג על שמירת הארץ" (אורח נטה ללון, תש"י, עמ' 433).

152. ראו פישלר ופרוש, הלשון השלישית, עמ' 124–126, 157.

פרדיגמת לשון דקדוקית ראויה. אבל לשונות הדיבור, השרויות תדיר בתהליכי שינוי, אתגרו אותן ובהדרגה גם השתלבו בהן. יעקב פייכמן זיהה את התהליך הזה גם בספרות העברית:

מה בין סגנון עממי לסגנון קלסי? שהראשון משמש דוגמא לאמן, הבא ללמוד מפי העם, בעוד שהשני, להיפך, משמש דוגמא לעם, הבא ללמוד מיצירת האמן. הצד השווה שבהם, ששניהם מסמנים ראשית יסוד לתרבות העתיד. וכדי שישמשו יסוד נאמן לתרבות המתהווה, הם זקוקים זה לזה בחזקם זה את זה (פייכמן, כתבים, עמ' רסג).

דוגמה מובהקת מן ההיסטוריה של הספרות העברית הוא מוצא במנדלי, "אבי הנוסח", שבגאוויותו היה הראשון שהצליח "להרכיב את היסודות העממיים בסגנונו העברי הרכב אורגני", ולכן "אנו רואים בו את יוצר התרבות העברית המחודשת" (שם). אבל מנדלי לא נפנה לאמץ יסודות אלו לכתיבתו אלא אחרי שקנה שליטה וירטואוזית בלשון המקרא ובדקדוקה (בעיקר בשלושת הכרכים של ספר תולדות הטבע), ובכוחה הציב את היתדות ל"בריאה החדשה" כלשונו של מנדלי עצמו,¹⁵³ היא הלשון השלישית, הממוזגת.¹⁵⁴

המיזוג בין תשתית של לשון קלסית קדומה, בעלת איכות לשונית-ספרותית גבוהה, ובין התערבות לשונות דיבור וסיגולן ההדדי אלו לאלו, שופך אור גם על מקרה עגנון, שחתר אף הוא להשגת מעמד קנוני בספרות ואף השיג אותו: לשון חז"ל על מסירותיה משמשת לו תשתית דקדוקית מופתית, והלשון הרבנית לענפיה ולרבדיה מגלמת את עיקר היסודות העממיים והוורנקולריים, הכוללים מהם ובהם גם שיבושי לשון.

זו כנראה המחשבה שמאחורי דברי גרשם שלום, שכתב על "והיה העקוב למישור": "ואם כי הספר לא כתוב בסגנון 'ספרי יראים', הרי שהוא כתוב בסגנון שהיו 'ספרי יראים' נכתבים בו, אילו נתחברו בידי אמנים גדולים".¹⁵⁵ כך מוכנים גם שבחי ברור למבוא של האנתולוגיה "אתם ראיתם" (תשי"ח-תשי"ט): "עברתי על המבוא הנפלא בסגנונו ותכנון, סגנון מתאים לספרי-יראים עם השכלול שבספרות מדע החדשה".¹⁵⁶

153. שמרוק, חליפת איגרות, עמ' 68.

154. ראו פישלר ופרוש, הלשון השלישית, עמ' 155–157.

155. שלום, אחרון הקלסיקאים, עמ' 287. דברים דומים אמר ביאליק על עגנון כבר בשנת תר"ף (ביאליק, על הספרות העברית הצעירה, עמ' כא), והם מובאים גם אצל אבנרי, כותל הדמעות.

156. מכתב מעש"ק לסדר בא (=ז' בשבט) תש"ך.

מכתיבתו ניכר עגנון שגם לדעתו לשונו היטיבה עם מקורותיו המאוחרים ושכללה את לשונם. הוא לא נרתע מלערוך אותם באנתולוגיות שלו ואף תירץ את התערבותו בהם במבוא ל"ימים נוראים":

וכדי לעשות ספר זה שוה לכל נפש למען ירוץ כל קורא בו, ראיתי צורך לפעמים לשנות קצת לשון חכמים אחרונים,¹⁵⁷ שהמחברים הקדושים הללו מתוך שדורם היה כשר והיו הכל רצין לשמוע דברים של תורה, לא הספיקה להם שעתם להדר בלשונם (ימים נוראים, תרצ"ח, עמ' ב).¹⁵⁸

ובה בשעה שעגנון מטיל משמעת דקדוקית בסגנון הרבני, ילון, ששם במוקד דיוניו את הדקדוק, דווקא בוחר להכיר ב"כח חיוניותם של 'שיבושי' לשון"¹⁵⁹ וטוען: "אף שיבושי כתיב, שלא עמי הארץ בלבד נכשלים בהם, באים ללמד".¹⁶⁰ "מודה אני", הוא כותב במקום אחר, "שצדקה עשו המשנים שלדפ' [=של הדפוסים] שלנו עם הסופרים, שלא תהא הלשון בידיהם כמתמטיקה וחומרותיה".¹⁶¹ וקוטשר מעיד ש"גרם לו לילון דווקא עיסוקו בכי", בדברי מדקדקים ולכל לראש במסורת חיה, שלא יהא מן הפוריסטים".¹⁶²

עד כמה קרובים ילון ועגנון בתפיסותיהם אפשר ללמוד מתגובותיהם בפרשת "סוכה מריחה". במאמרו "חוש הריח של ר' ש"י עגנון" התנבא ילון: "עתידי חכמי הלשון שיתעמקו אף ב'טעויותיו' לבררן לפרטיהן ולקבוע להן כללים",¹⁶³ ועגנון קרא למתקניו: "הניחו לסופרי האמת [...] חביבות טעיות שלהם יותר מתיקוניהם של בעלי הטעיות".¹⁶⁴ ואף על פי כן עשה עגנון כל מאמץ להוכיח מן המקורות שהטעות אינה אלא ביד המתקנים: "על טעמם לא אדון. [...] על הבקאות שלהם, אי, על הבקאות שלהם, אומר דבר".¹⁶⁵

157. ראו השוואת סיפור חסידי עם הנוסח הערוך בידי עגנון אצל פישלר ופרוש, מלכודת הדקדוק.

158. הועתק אל המבוא של ספר סופר וסיפור, תשל"ח, עמ' 12. לא קשה להבחין באירוניה.

159. ילון, מקח טעות, עמ' 82.

160. ילון, שבילי מבטאים, עמ' 62.

161. מכתב מיום כ"ח במרחשון תש"ט.

162. קוטשר, ילון, עמ' 33.

163. ילון, פרקי לשון, עמ' 114. המאמר "חוש הריח של ר' ש"י עגנון" נתפרסם לראשונה ב"הארץ", ט"ו באב תרצ"ח. ילון כינסו בספרו פרקי לשון, עמ' 113–114, והרחיב בו את היריעה.

164. מעצמי אל עצמי, תשל"ו, עמ' 332. ראו גם סדן, סוכה מריחה; פישלר, טור הלשון, עמ' 148–149, ושם גם הפניות לחיבורי אהרן בר-אדון שהרחיב בפרשה זו.

165. מעצמי אל עצמי, תשל"ו, עמ' 331.

בין מאמרי ילון מאמר ביקורת העוסק בצורות הפסק שלא בהפסק. הנושא אינו קשור לענייננו, אבל מן ההצהרה המשולשת המסכמת אותו מתבקשת גזרה שווה לעמדתו של ילון הנשקפת בהערותיו, ובה אסכם:

לא נבוא לתבוע זכויות למסורות אלו לשם קביעתן למעשה בצד הדקדוק המקובל, אבל עניין הן למחקר ולידיעה ושום דקדוק מדעי לא יתעלם מהן, ואם יבואו משוררים, דרך משל, ולצורך ריטמוס והידור חרוזים יפרצו גדרות דקדוק בכגון אלו – אני לא אלין עליהם.¹⁶⁶

קיצורים

אבנרי, כותל הדמעות = ש' אבנרי, "כותל הדמעות של עגנון וכאב השיניים של ביאליק", הארץ, ב' בשבט תשפ"ג
ביאליק, על הספרות העברית הצעירה = ח"נ ביאליק, "על הספרות העברית הצעירה", הנ"ל, דברים שבעל פה, תל אביב תרצ"ה, עמ' יט–כא
בראש, נשכחות = מ' בראש, "נשכחות בלשון התנאים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראש ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 83–110 (= מ' בראש, מחקרים בלשון חכמים, א, ירושלים תשס"ט, עמ' 195–222)
ברויאר, הבינוני הנוטה = י' ברויאר, "הבינוני הנוטה בארמית הבבלית וגלגוליו בתרגומים אל העברית ומן העברית", נטעי אילן: מחקרים בלשון העברית ובאחיזתיה מוגשים לאילן אלדר, בעריכת מ' בראש וע' מאיר, ירושלים תשע"ד, עמ' 119–131
ברויאר, פסחים = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי יד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב
ברור, 50 שנה = א"י ברור, "50 שנה עם רש"י עגנון שליט"א", הארץ, תרבות וספרות, כ"א באייר תשכ"ב, עמ' 10, 15
ברור, רש"י עגנון = א"י ברור, "במחיצתו של רש"י עגנון", האומה יא (תשל"ד), עמ' 425–429
ילון, בי"ת היחס = ח' ילון, "למלון העברי: בן, בר המשמשות בי"ת היחס", מלילה 4–3 (תש"י), עמ' 111–112
ילון, הפסק = ח' ילון, "דברי בקורת: קטעי משנה מנוקדים ניקוד בבלי", קונטרסים לענייני הלשון העברית א (תרצ"ז–תרצ"ח), עמ' 26–29

ילון, מבוא לניקוד המשנה = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
 ילון, מקח טעות = ח' ילון, "מקח טעות", קונטרסים לעניני הלשון העברית ב
 (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 80-82

ילון, פרקי לשון = ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א
 ילון, שבילי מבטאים = ח' ילון, "שבילי מבטאים", קונטרסים לעניני הלשון העברית
 א (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 62-78

מאגרים = מאגרים: מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, maagarim.hebrew-academy.org.il

מנדלי, ספר הקבצנים = מנדלי מוכר ספרים, "ספר הקבצנים", כל כתבי מנדלי מוכר
 ספרים, תל אביב תש"ט, עמ' פט-קמא

מנצור, עיונים = י' מנצור, עיונים בלשונו של ש"י עגנון, תל אביב תשכ"ט
 סדן, סוכה מריחה = ד' סדן, "סוכה מריחה", הנ"ל, אבני שפה, תל אביב תשט"ז,
 עמ' 267-271

פיכמן, כתבים = י' פיכמן, כתבי יעקב פיכמן, תל אביב תש"ך
 פישלר, בין יפעל ליפעול = ב' דלמצקי-פישלר, "בין יפעל ליפעול בלשונו של
 עגנון", לשוננו לעם נא-נב (תש"ס-תשס"א), עמ' 75-80

פישלר, ההישנות = ב' דלמצקי-פישלר, "יודע הוא בסוד החזרה: ההישנות בלשונו
 של עגנון", מחקרים בלשון ט (תשס"ד), עמ' 99-121

פישלר, חליפת המכתבים = ב' פישלר (מהדירה), "והאר את עיני בהערותיך היקרות:
 חליפת המכתבים בין ש"י עגנון לחנוך ילון (תר"ץ-תשכ"ח)", קובץ עגנון, ב,

בעריכת א' ירון ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 225-290
 פישלר, טור הלשון = ב' פישלר, "עגנון, ילון וטור הלשון", ספר רפאל ניר,

בעריכת א' (רודריג) שורצולד, ש' בלום-קולקה וע' אולשטיין, ירושלים תש"ס,
 עמ' 144-165

פישלר, יחסו = ב' דלמצקי-פישלר, "רצה זקננו לרצותו ברצי כסף ולא נתרצה:
 יחסו הדו-ערכי של עגנון לחידודי לשון", מחקרים בלשון העברית ובספרותה

20 (תשע"א), עמ' 198-211

פישלר, עגנון לשיטתו = ב' דלמצקי-פישלר, "עגנון לשיטתו וילון לשיטתו: 'טפח'
 ו'טפתה' או 'טפה'/'טפת'", לשוננו סז (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 367-373

פישלר, שלילת הבינוני = ב' דלמצקי-פישלר, "שלילת הבינוני: ארכאיזם בלשונם
 של עגנון והזו", מחקרי ירושלים בספרות טו (תשס"א), עמ' 187-204

פישלר, תמורות = ב' דלמצקי-פישלר, "תמורות במבחר המילים של עגנון (תרס"ט-
 תש"ה)", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 45-64

פישלר ופרוש, הלשון השלישית = ב' דלמצקי-פישלר וא' פרוש, "הכתוב, הדבור ו'הלשון
 השלישית': פנים אחרות בנוסח מנדלי", העברית נט (תשע"א), עמ' 122-163

פישלר ופרוש, מלכודת הדקדוק = ב' דלמצקי-פישלר וא' פרוש, "בני אל תשמע לשום אדם, שרוצים לפתותך ללמוד דקדוק": עגנון, הסיפור החסידי ומלכודת הדקדוק", ספר רפאל וייזר, בעריכת ג' וייסבלאי, ירושלים תש"ף, עמ' 299–341 פרדס, אוהבים = א' פרדס, אוהבים מוכי ירח: עגנון ושיר השירים בתרבות הישראלית, ירושלים תשע"ה

קוטשר, ילון = י' קוטשר, "חנוך ילון: דרכו בחקר הלשון העברית", ספר חנוך ילון: קובץ מאמרים, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 12–36 שלום, אחרון הקלסיקאים = ג' שלום, "ש"י עגנון: אחרון הקלסיקאים העבריים?", ש"י עגנון בביקורת העברית, א, בעריכת א' ברשאי, ירושלים תש"ס, עמ' 284–296 שמרוק, חליפת איגרות = ח' שמרוק (מהדיר), חליפת איגרות בין ש"י אברמוביץ ובין ח"נ ביאליק וי"א רבניצקי בשנים 1905–1908, ירושלים תשל"ו